

# MAAKBAARHEID VAN SEKSE

## HET LICHAAM ALS CONSTRUCTIE

Alkeline van Lenning

### Creating gender. The body as construction

*The leading question in this article is: have the identities that arise from disguises, mutations and abandonment of the body freed themselves from the hierarchical duality of masculinity and femininity? Two theorists play a central role in the article: the literary philosopher and psychoanalyst Luce Irigaray and the philosopher Judith Butler. An exposé is given of their ideas, after which various sexual practices and identities are discussed. The question is posed whether these practises and identities affect the meanings of masculinity and femininity. I claim that even in our postmodern world, with all its technological opportunities, the division between the two sexes remains extraordinarily persistent. However, we can expect some change from attempts to broaden the categories of masculinity and femininity, rather than trying to break free from them.*

Vanaf de negentiende eeuw zijn seksuele categorieën in kaart gebracht. Terwijl medici met de definiëring en het onderbrengen doende waren, ontstonden er nieuwe seksuele identiteiten en moesten de wetenschappers hun kaartenbakken almaar verder uitbreiden. Sinds de jaren zestig van de twintigste eeuw raakte dit proces in een stroomversnelling en paradeert een eindeloze optocht kleurrijke paradoxale en ambigue seksuele identiteiten over het culturele toneel. De leden uit deze stoet kunnen niet eenduidig ondergebracht worden in de man-vrouw dualiteit (Weeks, 1995). Er lopen transseksuelen, travestieten, hermafrodieten, homo's, lesbo's en genderbenders mee. Personages op internet die naar geloven van seks wisselen: de cyber-identiteiten, sluiten de rij.

Menig figuur in de optocht combineert in het dagelijks bestaan enkele van deze categorieën: een homo-seksuele travestiet, een lesbische genderbender of een man die zich tot vrouw heeft laten opereren en nu een verhouding heeft met iemand die een operatie in omgekeerde richting onderging, of een man die op internet een mannelijk persoon speelt die een vrouw speelt, enzovoorts. Op deze parade hebben diverse gendertheoretici hun hoop gevestigd. De verwachting is dat deze exotische praktijken subversief zijn: ze overschrijden immers grenzen en verstoren de bestaande orde. Ze ondermijnen de aanname van een eenduidige, natuurlijke en vaststaande seksuele identiteit. De seksuele identiteiten lijken in dit gecompliceerde spel veranderlijk en zelfs maakbaar.

In dit artikel staat de vraag centraal in hoeverre deze hoopvolle verwachtingen gerechtvaardigd zijn. Kunnen de seksuele identiteiten en praktijken de betekenissen van mannelijkheid en vrouwelijkheid veranderen of ze zelfs ontstijgen? In het nu volgende

worden diverse lichamelijke praktijken van dichotomie-doorbreking en enkele verwachtingen en analyses van gendertheoretici besproken.

### Irigaray en Butler

Luce Irigaray en Judith Butler zijn controversiële en invloedrijke theoretici in het denken over sekse. Beiden hebben geschreven over de verhouding tussen het geseksueerde lichaam en de taal. Irigaray concentreert zich daarbij op het vrouwelijke dat is ondergesneeuwd. Zij stelt zich vragen als: Hoe wordt binnen het fallocentrisme over vrouwelijkheid gesproken en waar liggen de mogelijkheden tot verandering? Butler richt zich op de machtswerking van de heteroseksuele norm. Zij stelt vragen als: Hoe functioneert de wet van de twee-geslachten en wat sluit die wet uit? Waar voor Irigaray de seksen elkaar 'wezensvreemd' zijn, wil Butler de man-vrouw-dualiteit niet verabsoluteren en ziet zij het sekseverschil als een verschil onder vele andere.

Beiden zijn uitvoerig bekritiseerd. De radicaal-constructivistische Butler is nihilisme verweten. Op Irigarays aandacht voor het vrouwelijke is herhaaldelijk het etiket van essentialisme geplakt. Dit artikel beoogt geen uitputtende theoretische vergelijking tussen deze twee filosofen, hun gedachtegoed wordt gebruikt om de centrale vraag te helpen beantwoorden. Per seksuele identiteit zal, met behulp van de inzichten van deze filosofen, bekeken worden of en hoe dit verschijnsel het heersende seksesysteem ondermijnt.

Irigaray beschouwt de seksuele differentie als universeel; alles is ervan doortrokken. Zij ziet de man-vrouw-dualiteit als de meest fundamentele tweedeling.

De seksuele differentie is geworteld in zowel het lichamelijke sekseverschil als in de taal. Lichaam en taal beïnvloeden elkaar dus wederzijds (Irigaray, 1990). Irigarays feministisch project behelst het creëren van ruimte voor het vrouwelijke. De vrouw moet eindelijk zichzelf worden, dat is haar tot op heden niet vergund. Het is voor vrouwen onmogelijk om in eigen termen over hun vrouwelijkheid te spreken. Dat komt doordat de taal die ons ter beschikking staat, niet neutraal is, maar fallocentrisch. Het gevolg is dat in de westerse cultuur slechts het mannelijk subject zich kan uitdrukken.

Mannelijkheid maakt deel uit van de associatieketen: rede, geest, cultuur, activiteit. Vrouwelijkheid is in het dualistisch denken ondergebracht in de duistere tegenhanger van de mannelijkheid: emotie, lichaam, natuur en passiviteit. Deze tweede pool vormt een bedreiging van de eerste en moet gedomineerd worden. Het vrouwelijk lichaam is daarbij symbool geworden van seksualiteit en van het sekseverschil.

Wanneer vrouwelijkheid de ruimte wordt geboden, kunnen vrouwen in enige mate hun eigen identiteit creëren. Vanuit het bestaande lichaam kan dan een verhouding gezocht worden tot de culturele constructies van sekse. Welke verhouding dat zal zijn, vult Irigaray niet in; ze wil vrouwelijkheid niet opsluiten in een welomschreven definitie. Ze propageert vrouwelijkheid als meerduidig en veelvormig.

Zette Irigaray de toon in de jaren zeventig en begin tachtig in de discussie over het openbreken van sekse en over de betekenis van het geseksueerde lichaam, tegenwoordig speelt Butlers visie een grote rol. Zij bestreed in haar omstreden boek *Gender trouble* (1990) een radicale splittings tussen sekse en gender. Feministen als De Beauvoir, Rubin en Oakley gebruikten, zo'n vijftienvintig jaar geleden, de scheiding tussen 'sekse' en 'gender' als argument tegen de *biology is destiny*-gedachte.<sup>1</sup>

Butler stelt de vraag of we nog wel kunnen refereren aan een gegeven sekse. Met andere woorden: is sekse wel natuurlijk of zijn de ogenschijnlijk natuurlijke feiten geproduceerd door verschillende vertogen? Zij verdedigt dat sekse ook een constructie is, het was altijd al gender. Het sekse-gender onderscheid is volgens Butler dus schijn. Zij stelt dat we gender niet moeten begrijpen als een culturele inscriptie op een vooraf gegeven sekse. In dat geval wordt sekse als natuurlijk gegeven vóór de cultuur geplaatst. Eerder wordt sekse zelf ook geconstrueerd: wij zijn of hebben niet een sekse, maar creëren die aan de hand van al bestaande normen. Ook Irigaray gebruikt slechts één begrip: sekse. Dit heeft bij haar een lichamelijke en een talige component, het is

materieel en historisch-cultureel geconstrueerd. Dus ook in haar visie impliceert sekse het begrip gender.

Irigaray verstaat onder 'eindelijk vrouw worden' een ontwikkeling die in overeenstemming is met het vrouwelijk geseksueerde lichaam. Door de ontkenning van het vrouwelijke hebben zowel mannen als vrouwen problemen met hun identiteit. Mannen moeten 'vergeten' waar ze vandaan komen en vrouwen kunnen zichzelf sowieso niet werkelijk kennen. Het gaat er in haar project dus meer om dat mensen zichzelf moeten worden dan dat ze nu ter bevrijding iets anders zouden moeten praktiseren. Ze zou dit laatste vermoedelijk als zinloos beschouwen, want in haar visie is het sekseverschil ontologisch en niet overstijgbaar. Irigarays inzichten werden in de jaren zeventig en tachtig opgepakt door vele gendertheoretici.

Waar Irigaray – typerend voor de jaren zeventig – uitgaat van sekse als dé grote dualiteit, erkent Butler – in de jaren negentig – meer structurerende categorieën in onze cultuur. Ze noemt: etniciteit, klasse en seksuele voorkeur. Butler stelt dat sekse wordt geproduceerd in een 'proces van materialisatie' (Butler, 1993, p. 2). In haar visie slaat taal materieel neer in praktijken. Ze erkent niet een sekse van het lichaam naast het nog te worden geslacht, zoals Irigaray doet, maar stelt dat we een sekse-identiteit verwerven door het steeds weer toepassen van bestaande normen. De manoeuvreerruimte die Butler ziet, schuilt in fouten en vervormingen. Volgens Butler laat elke uitspraak over het lichaam, ook al is het een beschrijvende, het lichaam op een specifieke wijze zien. Alle zien en ervaren van het lichaam is noodzakelijk bemiddeld door de taal. We zijn gedwongen om met de intrede in de taal de bestaande wetten te citeren. Dit citeren is productief in de zin dat het iets mogelijk maakt. Meestal worden de wetten volgens de heersende codes geciteerd. Butler ziet echter mogelijkheden in het 'creatief citeren'. Zij is dus, evenals Irigaray, op zoek naar vernieuwing. Die zoekt ze in de taal: zij meent dat begrippen zelf hun betekenissen in het leven roepen. Het lichaam beschouwt ze als een product van de cultuur. Het wordt met terugwerkende kracht geprojecteerd als natuurlijk en voorafgaand aan de cultuur.

Bij haar analyse ontwikkelt Butler de volgende strategie: hoewel ze meent dat mensen niet in staat zijn tot intentioneel handelen waar het de sekse-dualiteit betreft, denkt ze dat er wel iets kan verschuiven door al dan niet opzettelijke vervormingen in het herhalen (citeren) van wetten, gebruiken en bestaande begrippen. Daarmee sluit ze aan bij de verwachtingen van gendertheoretici in de jaren negentig die op zoek zijn naar mogelijkheden om de man-vrouwdualiteit te ondermijnen.

Veel theoretici vestigden in deze tijd hun hoop op de subversieve werking van nieuwe seksuele praktijken. Er zijn allerlei seksuele identiteiten ontstaan die door gendertheoretici beschouwd worden als mogelijke vermindering van de verwenste hiërarchische dualiteit. Steeds speelt het lichaam een centrale rol. Het is kunstmatig, gemuteerd, vermold of zelfs verlaten. De Amerikaanse cultuurcritica Garber suggereert dat deze carrousel van lichamen op het niveau van de dualiteit zelf een categorie-crisis zal ontketenen (Garber, 1992). Tevens brengen deze praktijken nieuwe begrippen met zich mee. Zoals de herwaardering van het oude denigrerende begrip: queer. Een opwaardering waarin ook Butler – in tegenstelling tot Irigaray – mogelijkheden ziet.

### Transseksualiteit

Een praktijk waarin op het eerste gezicht de identiteit zich weinig lijkt aan te trekken van de lichamelijke sekse is de transseksualiteit. Kuiper definieert dit fenomeen als 'het verschijnsel waarbij iemand met de normale in- en uitwendige geslachtskenmerken van de ene sekse in de onweerlegbare overtuiging leeft tot de andere sekse te behoren' (Kuiper, 1991). Deze situatie wordt door transseksuelen ervaren als: gevangen zijn in een verkeerd lichaam.

Transseksualiteit is een oud verschijnsel dat pas in de loop van deze eeuw brede bekendheid verwierf (Pauly, 1965; Green, 1968). Door het ontstaan van de

mogelijkheid van geslachtsveranderende medische ingrepen werd transseksualiteit zichtbaar. De van meet af aan omstreden operaties – waaraan een hormoonbehandeling voorafgaat – vormen overigens het mogelijke maar niet noodzakelijke sluitstuk van de behandeling van transseksuelen.

Uit onderzoeken uitgevoerd in de Verenigde Staten, Australië, Zweden, Engeland en Nederland wordt geconcludeerd dat transseksualiteit een vrij zeldzaam verschijnsel is. In deze studies komt verder naar voren dat meer mannen dan vrouwen een geslachtsveranderingsoperatie ondergaan; de rato is ongeveer 3:1 (Kuiper, 1991).

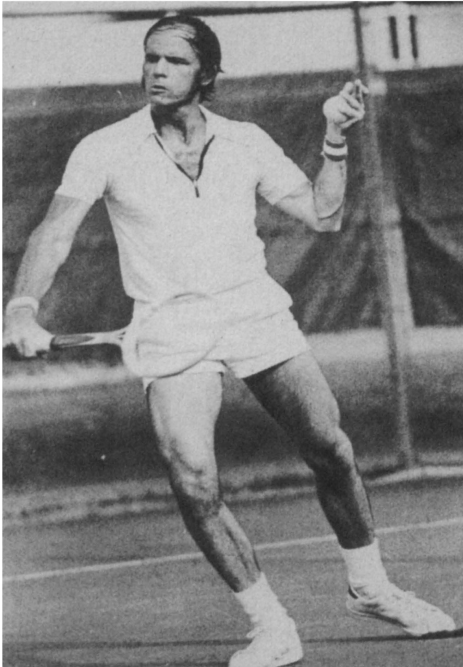
Orobio de Castro analyseerde het thema transseksualiteit op constructivistische wijze. Zij interpreteert de heersende seksedichotomie als een product van macht- en kennispraktijken. Een vrouwelijk of mannelijk lichaam waar als vanzelf allerlei mannelijke en vrouwelijke eigenschappen in groeien is geen natuurlijk gegeven, maar man of vrouw zijn is iets dat mensen leren. Zij vat transseksualiteit op als een subversief fenomeen in onze tot eenduidigheid dwingende cultuur; de transseksuele identiteit wordt immers niet gedetermineerd door het lichaam, maar is daar onafhankelijk van.

Deze analyse sluit aan bij Butlers beschouwing van sekse: als een niet-authentiek of natuurlijk gegeven. Om transseksualiteit te begrijpen biedt Butlers analyse echter geen aanknopingspunten, zo constateert Orobio de Castro terecht. Transseksualiteit bevestigt eerder het onderscheid tussen sekse en gender. Het vormt een ondersteuning van de genoemde vroegfeministische idee dat gender relatief onafhankelijk van sekse is en dat biologische sekse van ondergeschikt belang is.

Ik meen echter dat de transseksuele identiteit, in tegenstelling tot de constructivistische hoop, sterk door de seksespecificiteit van het lichaam is bepaald; was er een ander sekselichaam dan was er immers geen transseksualiteit! Transseksuelen zijn ten eerste bepaald door hun lichaam: het verband zit in de omkering.

Dat de transseksueel zich niet onttrekt aan de betekenis van sekse en zich dus niet bezijden de dualiteit bevindt, blijkt onder andere uit het verschil in aandacht voor de van man naar vrouw (veel aandacht) en de van vrouw naar man (weinig) veranderende persoon. De eerste verandering wordt als zeer spectaculair beschouwd. Het vrouwelijk lichaam is meer openbaar besproken, het lichaam van de man die vrouw wordt verschijnt, het lichaam van de vrouw die man wordt lijkt te verdwijnen (Orobio de Castro, 1993). Ook wordt de geslachtsverandering man naar vrouw door de betrokkenen zelf op tal van punten





anders beoordeeld dan die van vrouw naar man. De resultaten – op basis van zelfrapportage – van de van vrouw naar man behandelingen zijn beduidend positiever dan die van man naar vrouw. Zo rapporteren de man-tot-vrouwtransseksuelen, getalsmatig ver in de meerderheid, meer discriminatie in het algemeen en meer onbegrip uit de directe omgeving (Kuiper, 1991). Als reden hiervan worden door diverse onderzoekers de secundaire geslachtskenmerken van de man-tot-vrouwtransseksueel genoemd. Deze zouden overtuigender zijn bij de vrouw-tot-mantransseksueel. De brede handen en forsere kaak van de man tot vrouw laten zich niet weg-opereren (Kuiper, 1991, p. 30). Wellicht heeft het nog steeds bestaande verschil in waardering voor mannen en vrouwen en het verschil in de wijze van benadering van de seksen ook invloed op het welbevinden van de transseksueel die van sekse is veranderd.

De sekse van het lichaam is vanwege de voortschrijdende techniek weliswaar steeds beter maakbaar, maar de transseksueel blijft zich bewegen binnen bestaande betekenissen van mannelijkheid en vrouwelijkheid. Hoewel transseksualiteit dus niet kan dienen als voorbeeld van een breuk met de tweedeling in mannelijkheid en vrouwelijkheid, en deze zelfs opgevat kan worden als een bevestiging van de sekse-dichotomie, toont het verschijnsel wel dat het geseksueerde lichaam op z'n minst meer dan slechts één enkele weg openlaat. Uiteindelijk is de omkering een

keuze voor het alternatief. Daarnaast zaait de transseksueel verwarring en brengt comfortabele zekerheden aan het wankelen. Iets wat Irigaray meestal toejuicht, maar voor waardering van transseksualiteit is in Irigarays theorie geen plaats. De ervaring in een 'fout' geseksueerd lichaam te zitten, leidt in haar visie die zo geënt is op erkenning van het vrouwelijke en de eigen geseksueerdheid, in elk geval niet tot een feministische bevrijding. Er zijn echter nog andere manieren om aan de dualiteit te ontsnappen. In uitzonderlijke gevallen lijkt het lichaam zelf niet aan deze tweedeling te gehoorzamen.

### **Hermafroditisme**

Een groep mensen die – huns ondanks – de scheiding tussen de seksen niet in stand laten zijn hermafrodieten. Hermafroditisme, lichamelijke dubbelslachtigheid of onduidelijkheid van geslacht, is een zeer zeldzaam verschijnsel. Het betreft mensen die genetisch zowel man als vrouw zijn. Naast hermafroditisme wordt pseudo-hermafroditisme onderscheiden. Dit betreft mensen die genetisch wel uitsluitend man of vrouw zijn, maar die toch – bijvoorbeeld op basis van hun hormoonbalans – tot op zekere hoogte het uiterlijk van het andere geslacht hebben.

Hermafroditisme is al vanaf de oudheid een bekend fenomeen. De staat hechtte door de eeuwen heen onveranderlijk aan het vaststellen van het geslacht; meerduidigheid of ambigüiteit van geslacht werd en wordt niet getolereerd. Hermafroditisme wordt meestal al bij de geboorte vastgesteld en de keus moet worden gemaakt om het kind als jongen of als meisje op te voeden. In het verleden werd het kind, ook als niet uit te maken viel tot welk geslacht het behoorde, eenvoudig bij een van de seksen ingedeeld.

In de achttiende eeuw stonden hermafrodieten vaak op kermissen waar ze met behulp van kleding en haardracht de dubbele geslachtskenmerken aandikten. In de negentiende eeuw waren ze ook geregeld object van medisch onderzoek. Dekker en Van de Pol verrichtten een historische studie naar vrouwen die als man leefden, een klein deel van deze personen was hermafrodiet. Naar aanleiding van de door hen geanalyseerde gevallen merken zij op, dat de hermafrodieten vaak vasthouden aan de sekse waartoe ze de eerste jaren van hun leven zijn gesocialiseerd.

Ze beschrijven diverse drama's die zich voltrekken als een hermafrodiet later alsnog moet overgaan naar de 'andere' sekse (Dekker & Van de Pol, 1981). Een wisseling van geslacht is voor de persoon in kwestie vaak een tragedie. Het levensverhaal van Herculine/Abel Barbin illustreert dit. De compilatie van officiële documenten, persoonlijke herinneringen in de vorm van dagboekantekeningen en krantenverlagen is bijeengebracht en becommentarieerd door

Michel Foucault. Barbin pleegde in 1868 zelfmoord na van aanvankelijk vrouw op eigen verzoek te zijn overgegaan naar de status van man.

Tegenwoordig worden hermafrodieten in een vroeg stadium door medische ingrepen bij het ene of het andere geslacht ingedeeld. In de puberteit kunnen geslachtskenmerken ontwikkeld worden die niet passen bij de keus voor de sekse-indeling die bij de geboorte is gemaakt. Heden ten dage kan door operatief ingrijpen of een hormoonbehandeling zo'n geslachtswisseling worden tegengegaan. Dus ook nu wordt er eenvoudig een keuze voor een sekse gemaakt, maar de techniek biedt de mogelijkheid deze volledig te materialiseren.

Butlers stelling dat vrouwelijkheid en mannelijkheid geen verwijzingen zijn naar essenties maar naar illusies, doet in de visie van Irigaray niets af aan de noodzaak van het bestaan van beide begrippen in onze van dualiteit doortrokken taal en denkwijze. We zagen dat Butler de verstrengeling van taal en denken en van materialiteit en betekenis aan de orde stelt. Die verknoping beschouwt Irigaray juist als bewijs van de onmogelijkheid sekse te overstijgen; volgens haar ligt de basis van de identiteit in het geseksueerde materiële lichaam (Verweij, 1994).

Irigaray's standpunt wordt bevestigd door de bevindingen van Dekker en Van de Pol. In de meeste door hen bestudeerde gevallen blijven hermafrodieten of pseudo-hermafrodieten die als man of vrouw zijn opgevoed zich in de sekse waartoe zij in hun eerste levensjaren zijn gesocialiseerd, thuisvoelen (Dekker & Van de Pol, 1989). Het zou dan ook ongepast zijn om aan het hermafroditisme een bewust politiek subversief element toe te schrijven. Binnen het bestaande sekse-systeem is hermafroditisme een lichamelijke afwijking. Dat neemt niet weg dat dit verschijnsel onbedoeld breekt met de bestaande dualiteit en, zoals Butler zou zeggen: een breuk in het heersende sekse-systeem toont.

### Transgenderisten

Het begrip transgenderisme ontstond in de jaren tachtig, het betreft mensen die zowel man als vrouw willen zijn. Het gaat meestal om mannen die zich vrouwelijke geslachtskenmerken laten aanmeten, andersom komt veel minder voor. Het gaat vaak om het verkrijgen van een vrouwelijk voorkomen: er worden hormonen geslikt en siliconen ingebracht ter verkrijging van ronde heupen en borsten. De baard wordt geëpileerd en de stem ondergaat onder invloed van de hormonen een verandering. Een sterk verlangen tot penisverwijdering, typerend voor de man-tot-vrouwtransseksueel, ontbreekt echter. In tegenstelling tot de gevoelens bij transseksualiteit is er geen

aversie tegen het oorspronkelijke geslacht. Er is slechts een uitbreidingswens naar kenmerken van het andere geslacht (Vennix, 1999).

Volgens sommigen zijn de hedendaagse transgenderisten geen transseksuelen of hermafrodieten. Anderen menen dat de transgenderisten de kunstmatigheid van de tweedeling tussen transvestie en transseksualiteit aantonen (Vennix, 1999). Zoals eerder opgemerkt, stopt een aanzienlijk deel der transseksuelen halverwege met het traject van sekseverandering, waardoor ze zich bij de transgenderisten scharen.

Omdat transgenderisten kenmerken van beide seksen belichamen, wijken ze radicaler af dan de transseksuelen. Tevens gaan ze verder door beide seksen aan hun lichaam in stand te houden. Ze zijn niet zoals hermafrodieten slachtoffer van een speling der natuur, maar nemen hun sekse in eigen hand. Deze mensen streven naar een 'abject' lichaam, een lichaam dat zowel mannelijk als vrouwelijk is en weerspreken met hun lichaam de onontkoombaarheid van de sekse-dualiteit. Ze zijn in tegenspraak met zowel Butlers als Irigaray's opvattingen. Butler spreekt weliswaar van de illusie van sekse maar ze benadrukt de kracht van deze illusie. Ze spreekt van



*girling and boying*, een zo belangrijke en onmiddellijke seksuering van het lichaam (bijvoorbeeld de onvermijdelijke uitroep bij de geboorte: 'het is een jongen/meisje'). Dit proces voltrekt zich, volgens Butler, zo grondig en alomvattend dat een menselijk lichaam dat niet op deze wijze geseksueerd is, eigenlijk ondenkbaar is. De transgenderisten streven toch dit 'ondenkbare' na en ze handelen intentioneel. Ook Irigarays stelling dat ieder mens zich met een mannelijke of vrouwelijke positie identificeert, lijkt door de transgenderisten gelogenstraft te worden.

Transgenderisten breken radicaal met de eenduidigheid van sekse, ze lijken niet opgesloten in de *of/of* dualiteit. Toch worstelen transgenderisten vaak met twijfels over de eigen identiteit; ze vragen zich vaak af of ze nu travestiet (man) of toch transseksueel (dus eigenlijk 'vrouw') zijn. Ook ervaren ze het gevoel man te zijn en het gevoel vrouw te zijn als strijdig, ze beschrijven het mannelijke en vrouwelijke in zichzelf als concurrerend en velen hebben het gevoel een keus te moeten maken (Vennix, 1999). Het verschijnsel transgenderisme lijkt de man-vrouwdualiteit voorbij, maar of de transgenderisten de dichotomie achter zich hebben gelaten, is zeer de vraag.

#### **De maskerade: cross-dressing**

Travestieten overschrijden steeds wanneer zij zich

(ver)kleden de grenzen tussen de geslachten. Veel feministische auteurs hebben het onmiskenbare subversieve element geprezen. Vanaf de negende eeuw voor Christus zijn er aanwijzingen voor het bestaan van travestie. Pas in het begin van de twintigste eeuw werd travestie als een persoonlijk verlangen beschreven en gedocumenteerd (Ackroyd, 1979).

Tegenwoordig zijn travestieten bijna altijd mannen. Uit diverse onderzoeken naar dit fenomeen blijkt dat vrouwen weliswaar als man verkleed door het leven gingen, er zijn echter geen aanwijzingen dat dit voor deze vrouwen een erotische connotatie had (Dekker & Van de Pol, 1989; Mak, 1996). Voor mannen is dit, zeker als motief om met travestie te beginnen, vaak het geval (Poortinga, 1990; Vennix, 1997).

De mannen verkleeden zich met enige tussenpozen, de vrouwen daarentegen gingen vaak als man door het leven. Wel kwam het voor dat prostitueés en courtesanes zich als man verkleedden met als doel het verhogen van seksuele lust. Dit was dus slechts bedoeld voor het seksueel genoegen van de man. Deze maskerade diende zo geraffineerd te zijn dat er een vermoeden van vrouwelijkheid bij de toeschouwer ontstond. Een ander verschil tussen de man als vrouw en vrouw als man maskerade is dat de eerste vernomming vaak doorzien wordt, terwijl vele in historisch onderzoek beschreven vrouwen erin slaagden



voor een man door te gaan (Dekker & Van de Pol, 1989; Verschoor & Poortinga, 1990).

Voor vrouwen was het verkleeden en leven als man soms een mogelijkheid om een liefdesrelatie met een vrouw te hebben. Lesbische liefde was zo onbekend dat vrouwen die verliefd werden op een vrouw makkelijk in een gendercrisis raakten en aannamen dat zij dan wel een man moesten zijn. Maar meestal wordt door de vrouwen als motief voor het verkleeden zucht naar avontuur en vrijheid en soms ook vechtlust en de mogelijkheid tot het uitoefenen van aan mannen voorbehouden beroepen genoemd (Dekker & Van de Pol, 1989). Aan het begin van de negentiende eeuw lijkt de vrouwelijke travestie nagenoeg te verdwijnen. De invoering van de burgerlijke stand en het moeilijker worden om zonder officiële papieren te reizen is vermoedelijk de verklaring voor het nagenoeg verdwijnen van de vrouwelijke travestie.

Butler, Garber en vele andere postmoderne theoretici zien subversieve mogelijkheden in de praktijk van de cross-dressing. Zij delen het uitgangspunt dat categorieën niet verwijzen naar essenties, maar datgene creëren waarnaar zij verwijzen. Butler stelt vanuit haar radicaal constructivistisch perspectief op sekse dat sekse-identiteit een *performance* is. Deze zogeheten performatieve constructie ontstaat door geritualiseerde herhalingen van een geheel van bestaande normen. Dit kan gebeuren in gebaren, houdingen, geschreven en gesproken teksten, enzovoorts. Mensen citeren steeds en worden al citerend wat ze menen te moeten zijn. In de onvolmaaktheid van elke genderperformance ziet Butler mogelijkheden voor verandering. In deze optiek is gender immers een act, die openstaat voor zelfparodie en zelfkritiek en die in het groteske vertonen van het 'natuurlijke' juist het fantasmatische van gender kan laten zien (Verweij, 1994, p. 43). Butler zoekt de verandering uiteindelijk in praktijken, die zowel woorden als daden inhouden. Ze heeft haar hoop gevestigd op wat ze noemt: *citational politics*, het re-articulereend herhalen van een keten van citaten en zo langzaam de citaten ombuigen.

Het spelelement en de beweeglijkheid (nu eens man, dan weer vrouw), het lichamelijk citeren van de andere sekse worden door Butler beschouwd als subversieve factoren in de bestaande dualiteit. Zij spreekt dan ook over 'een veelheid aan seksuele identiteiten'. Irigaray daarentegen ziet, voor wat de sekse-dualiteit betreft, geen productieve kracht in de travestie. Het nu eens man dan weer vrouw zijn, leidt in haar filosofie eerder tot verloochening van de eigen identiteit. Afsnijding van het eigen lichaam is de bron van chaos zeker voor het eigen ik. Volgens Irigaray zijn vrouwen tot op heden afgesneden van hun lichaam, zij

moeten daar eindelijk toegang toe krijgen. Immers, door het culturele bombardement van beelden van vrouwelijkheid hebben ook vrouwen geen toegang meer tot vrouwelijkheid anders dan overladen met betekenissen die van buitenaf opgelegd zijn. Variërende sekse is in Irigarays project helemaal geen zinnige strategie. Het beschouwen van de andere sekse als echt anders is de voorwaarde om tot een positieve definitie van de eigen sekse te komen en het is waanzin om de eigen sekse te verlaten als we nog geen idee hebben wat de eigen sekse is of zou kunnen zijn.

Doordat er systematische verschillen bestaan tussen een vrouw die zich als man verkleedt en het omgekeerde, kunnen we niet stellen dat sekse door de maskerade wordt ontstegen. Irigarays kritische opmerkingen bij travestie als strategie liggen op een ander, meer psychologisch niveau dan de sociaal-culturele subversiviteit die Butler mijns inziens terecht ontwaart. Want ook hier geldt: het verschijnsel ondermijnt comfortabele heteroseksuele verwachtingen. Het is niet verwonderlijk dat Irigaray niet veel ziet in de travestie: haar centrale vraag draait er immers om dat het vrouwelijke geen kans krijgt, terwijl Butler enthousiast is vanuit haar kritiek op de machtswerking van de heteroseksuele norm.

### De maskerade: genderbending

De uiterlijke vermenging van mannen- en vrouwenstereotypen, de genderbending, bestaat sinds de jaren tachtig. In de videocultuur, de modewereld en vooral de popcultuur wordt er flink met sekse geïmmiteerd. David Bowie was met zijn Ziggy Stardust een voorloper. Later jongleerden ook andere sterren uit de popwereld met genderidentiteiten: Boy George, Michael Jackson en Prince, maar ook Madonna, Grace Jones en K.D. Lang zijn daar voorbeelden van. In tegenstelling tot transseksuelen die in alle ernst definitief van de ene sekse naar de andere overgaan, verschuiven en verwarren deze artiesten de traditionele scheidslijnen tussen de seksen (Smelik, 1993). Deze maskeraden worden gezien als mogelijke ontsnappingen uit de bipolaire oppositie van mannelijkheid en vrouwelijkheid. Binnen vrouwenstudies is veel geschreven over genderbending en cross-dressing. Vooral vanwege het speelse element van deze maskeraden wordt er een subversief effect ten opzichte van de man-vrouw-dualiteit aan toegeschreven (Butler, 1990, 1994; Garber, 1992; Smelik, 1993).

Biedt genderbending de mogelijkheid om heersende voorstellingen van gefixeerde mannelijke en vrouwelijke identiteiten open te breken? De voorstellingen confronteren ons met de spanningsvelden tussen het lichaam, sekse-identiteit en de presentatie van het uiterlijk. In deze maskerades speelt de ironie een belangrijke rol. De maskerade wordt met vrouwelijk-

heid geassocieerd. Het gaat dan om vrouwelijkheid als stijl, als kunstmatige verschijning. Dit is echter geen vermomming die afgelegd kan worden. De maskerade is de waarheid, een onderscheid met vrouwelijkheid is fictief. Achter het masker is er niets (Riviere, 1939).

De maskerade snijdt ons niet in het vlees. Hierdoor en vanwege het tijdelijk karakter lijkt het onschuldiger dan de lijfelijke en definitieve metamorfose. Irigaray stelt dat de vrouwelijkheid samenvalt met haar eigen representatie. Met andere woorden: wanneer vrouwelijke figuren verschijnen, wordt dit beschouwd als de vrouwelijkheid zelf (Irigaray, 1974). Daarom is volgens Irigaray de maskerade niet onschuldig, maar dient ze serieus te worden genomen. Hier komt Irigarays gedachtegoed dicht bij Butlers visie die stelt dat categorieën niet naar essenties verwijzen, maar de zaken die ze benoemen creëren (Butler, 1990). Beiden onderstrepen immers de kracht van de (re)presentatie. Vanuit dit besef ontwikkelden ze ook vergelijkbare strategieën voor verandering. In het vervormend herhalen (de *mimesis*) ziet Irigaray mogelijkheden om de bestaande fallocentrische orde te ondermijnen. Zoals gezegd heeft Irigaray hiermee niet voor ogen een veelheid aan seksuele identiteiten te produceren, teneinde de heteronorm te ondermijnen, zoals Butler wil. Irigaray wil vooral dat er ruimte komt voor vrouwelijkheid en ziet het parodiërend en vervormend herhalen als instrument voor de bevrijding van vrouwelijkheid. Dat neemt echter niet weg dat Irigarays *mimesis* en Butlers *citational politics* overeenkomen in hun strategie van vervormende herhaling.

De carrousel van lichamelijke seksestereotypen waarmee de genderbenders jongleren is vaak grensverleggend, omdat dit het denken in eenduidige seks-identiteiten doorbreekt. De verhullingen spreken tot de verbeelding. Er wordt afstand gecreëerd tussen identiteit en sekse en daarin wordt de vrijheid gezocht. Dit staat in tegenstelling tot het transseksuele verlangen dat de kloof tussen sekse en identiteit juist wil dichten. Dit betekent echter niet dat de gemaskeerde figuren zich per definitie bewust kritisch verhouden tot heersende conventies. Deze verholde personen tonen ook hoe een dergelijke metamorfose slechts kan slagen als er sprake is van een voortdurend spel van de ongrijpbaarheid. Daarin schuilt het gevaar dat de genderbenders verdwalen in een spiegelende doolhof waar geen enkele grens aan de eigen identiteit wordt erkend. Ook de ander wordt in het eigen bestaan niet erkend als 'ander' maar gereduceerd tot het grenzeloze ik. Irigaray heeft hiervoor, mijns inziens terecht, gewaarschuwd.

### Cyberspace

Tot nu toe bespraken we de belichaamde overschrij-

ding der sekse-grenzen. Een ultieme poging om aan het geseksueerde lichaam te ontsnappen vinden we op het terrein van de science fiction, de computertechnologie en de *virtual reality*. In boeken van William Gibson en in het werk van de Nederlandse bioloog Arjan Mulder wordt de verdwijning van het lichaam beschreven als de bevrijding van de mens. We emigreren zonder lichaam naar cyberspace. Deze auteurs vierten het technische voorbijstreven van het lichaam.

Als we op Internet communiceren, zijn we zonder lichaam. Daardoor ontstaat er keuzevrijheid over de identiteit. We kunnen ons zowel een mannen- als een vrouwen naam, of een onzijdige naam aanmeten. We worden nu niet beoordeeld op uiterlijk, leeftijd, sekse en etniciteit. In cyberspace is het ik definitief meervoudig en volkomen door taal geconstrueerd.

In het begin van de jaren tachtig werden er discussies gevoerd over de vraag of de personal computer het menselijk intellect kan uitbreiden; nu wordt het vermogen van de computer om de menselijke lichamelijke uit te breiden besproken en toegejuicht. Op Internet spelen velen met seksueel getinte ontmoetingen. Netsex, Cybersex of Tinysex zijn voorbeelden van zulke seksuele praktijken op de elektronische snelwegen.

Sherry Turkle, een Amerikaanse wetenschapssociologe, houdt zich bezig met het thema van identiteit en Internet. Ze signaleert dat de nieuwe technologie ons dwingt om de vraag te stellen in welke mate wij zelf cyborgs geworden zijn. Zijn we immers geen overschrijdende mengeling van biologie, technologie en allerlei coderingen als we communiceren op Internet? (Turkle, 1995, p. 21). Toen ze haar eerste pogingen waagde om een online-personage te creëren, kwam de gedachte onmiddellijk bij haar op dat het wellicht comfortabeler zou zijn om een virtuele man te zijn dan een virtuele vrouw (p. 210). Turkle is niet de enige die overweegt van gender te wisselen. Ze schrijft over haar ervaringen in cyberspace en stelt dat een bijzonder groot deel van de als vrouwen gepresenteerde personages in werkelijkheid mannen zijn en een belangrijk deel van de als mannen gepresenteerde karakters vrouwen (p. 211). Vele tientallen duizenden doen, volgens Turkle, aan virtuele cross-dressing (p. 212).

Het gissen naar de gender van een persoon in cyberspace is dan ook een gewoonte van de aanwezige karakters. Het is echter ook een kunst. Zo weet een ervaren persoon als Pavel Curtis ons te vertellen: wanneer een vrouwelijk karakter zich bijvoorbeeld FabulousHotBabe noemt, kun je er zeker van zijn dat er een man achter het masker zit.<sup>2</sup>

De ijver waarmee wordt getracht de ware gender te achterhalen toont ons het belang van gender voor de



verhouding die we met anderen aangaan. Met name voor mannen is de *gender-swapping* in *virtual reality* eenvoudiger dan in het 'normale' dagelijkse leven. Zoals in dit artikel aangestipt, is de maskerade van man als vrouw vaak te doorzien. In *virtual reality* kan een man zich middels geschreven tekst presenteren als vrouw. Wel moet iemand om voor een vrouw door te gaan de wijze van communiceren van vrouwen geloofwaardig imiteren. Niet alleen hierdoor wordt het genderspel gecompliceerder; er zijn ook figuren die in *virtual reality* spelen dat ze een man zijn, die speelt dat hij een vrouw is, enzovoorts. Ruth Oldenziel – onderzoekster op het terrein van gender, technologie en representatie – vraagt zich dan ook af: 'Is Internet niet van een veronderstelde utopische hygiënische ruimte tot een seksueel jachtgebied geworden?' (Oldenziel, 1994). Evenals door de maskerade buiten de *virtual reality* worden ook nu de heersende conventies over sekse niet per definitie ondermijnd, men probeert immers zo goed mogelijk aan de genderverwachtingen te voldoen. Wel stimuleren dergelijke praktijken de reflectie over de aard van onze voorstellingen van gender.

De ultieme genderperformance zoals Butler die beschrijft, doet zich voor op Internet. De techniek is echter niet inhoudelijk vernieuwend voor de seksverhoudingen, het blijft een oud scenario. Wel roept het vertrouwde fenomeen in een virtuele vorm nieuwe vragen op. De Australische psychologe Elizabeth Wilson gebruikt Irigarays inzichten over lichamelijkeheid en stelt dat de specifieke mannelijke logica de aspiratie heeft om ons van het lichaam te bevrijden en de seksuele differentie achter ons te laten (p. 90). Wilson ziet in de kern van de projecten die het leven zonder lichaam tot doel hebben de gevoeligheden en passies van de denkende man. Daarmee sluit ze aan bij de ideeën van Irigaray. Die stelt dat mannen met het 'vergeten' van het moederlijke/vrouwelijke verwijderd raken van hun lichaam. Ze bouwen een wereld op die hen steeds verder van het eigen lichaam vandaan voert (Halsema, 1998, p. 81).

### Tot slot

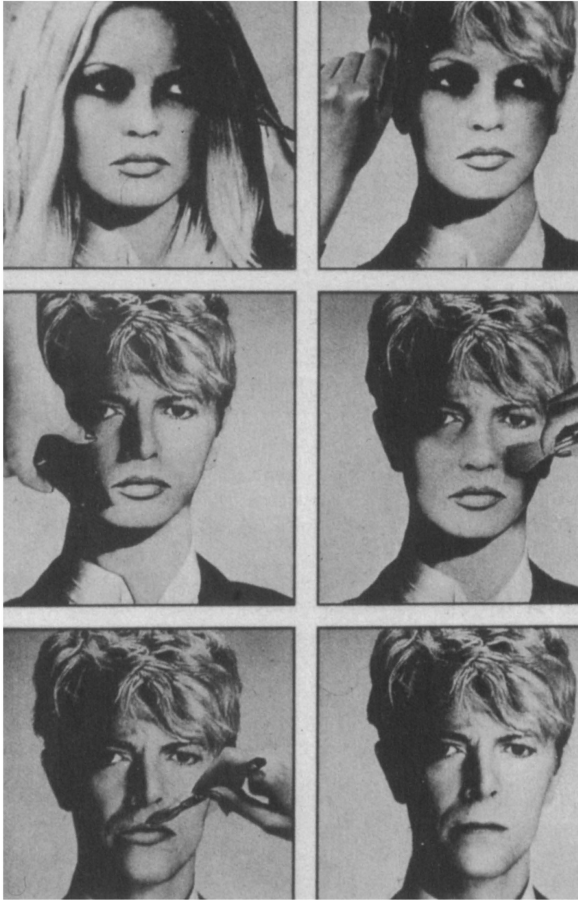
Hebben de beschreven praktijken een bevrijdende werking? De hiërarchische posities tussen mannen en vrouwen, en de daarmee geassocieerde tegenstellingen worden door sommige praktijken becommentarieerd en zelfs geridiculiseerd. Om deze vraag te kunnen beantwoorden gingen we te rade bij Irigaray en Butler. Beiden houden zich bezig met de betekenis van sekse en met lichaam en taal en beiden opponen tegen de man-vrouwdualiteit. Hun beweegredenen verschillen echter. Volgens Irigaray is vrouwelijkheid zoals we die nu kennen niets anders dan projec-

tie en kan deze zelf – in welke vorm dan ook – vanwege het gebrek aan ruimte niet aan bod komen. Zij wil dus erkenning van en ruimte voor de verdrongen vrouwelijkheid. Butler houdt zich minder met vrouwelijkheid, en meer met seksuele marginalisering bezig. Zij heeft bezwaar tegen de man-vrouwdualiteit vanwege de machtswerking van de heteronorm. Deze norm marginaliseert allerlei individuen, die haar sympathie en aandacht hebben. Volgens Butler werkt wat deze mensen doen: 'het vervormend citeren' bevrijdend.

De beschreven praktijken bieden echter niet meer ruimte om 'het vrouwelijke' te laten bestaan. Zo bestaan er structurele en fundamentele verschillen tussen vrouwen die zich als man en mannen die zich als vrouw kleden. Cross-dressing of sekse-ambigüiteit zijn, wat dat betreft, termen die verhullend werken. Ze hebben een schijnbaar sekse-neutraal karakter, terwijl bij nadere beschouwing deze begrippen zelf gestoeld zijn op het fundament van de conceptuele tegenstelling mannelijk versus vrouwelijk.<sup>3</sup> Dit bevestigt Irigarays stelling dat deze dualiteit alles doortrekt; elke keer loopt de sekscheiding dwars door de beschreven fenomenen. De gedachte dat overschrijding van sekse ook overstijging van sekse zou kunnen betekenen, moet dus terzijde worden geschoven als naïef. Bij de grensoverschrijdingen zijn de categorieën niet symmetrisch over de seksen verdeeld. Zo gaat het bij travestieten bijna uitsluitend om mannen en waren de historische figuren die voor de andere sekse doorgingen juist weer bijna alleen vrouwen. Ook bij transseksualiteit zien we de asymmetrie tussen de man-naar-vrouw en de omgekeerde beweging. Zowel in aantal, als in de wijze waarop erover gesproken wordt en in de ervaring van de sekse-overschrijding van de betreffende personen spelen de oorspronkelijke en uiteindelijke sekse een cruciale rol.

Seksueel getinte praktijken confronteren ons onvermijdelijk met het eeuwige spel van mannelijkheid en vrouwelijkheid. Dat dit spel niet noodzakelijkerwijs door een man en een vrouw uitgevoerd hoeft te worden, wil niet zeggen dat het niet om deze twee polen draait. Een voorbeeld hiervan is het belang dat er gehecht werd en wordt aan een actieve rol in een seksuele praktijk tegenover een meer passieve (een kwestie die ook in homoseksuele praktijken vaak een rol speelt).

Ook in de virtuele werkelijkheid kunnen we de geseksueerde lichamen niet achter ons laten. Het betreden van de lichaamloze ruimte van Internet blijkt immers niet het ontstijgen van het genderscript te impliceren. Tevens confronteert het theoretiseren over het achterlaten van het lichaam in de wereld van de computers ons opnieuw met de genoemde theoretische standpunten. De wens om de hiërarchie



van de seksen achter ons te laten door het lichaam te verlaten, kan in Irigarays visie ontmaskerd worden als een typisch mannelijke wens tot neutraliteit en het verlaten van het lichaam. Het lichaam wordt immers met seksuele differentie geassocieerd, en vrouwelijkheid fungeert als markering daarvan, aldus Irigaray.

Daarnaast dringt de vraag zich op in hoeverre in onze cultuur een bestaan voorbij de seksegrenzen leefbaar is. Mak waarschuwt – op basis van haar onderzoek naar diverse vormen van cross-dressing – terecht voor het romantiseren omdat we in ons ongebreideld enthousiasme voor het overschrijden van grenzen geen oog hebben voor de tragiek van de afwijkende enkeling. Deze personen krijgen tegen wil en dank een genderspel opgedrongen waardoor elk lijden ontkend wordt. Het constructivisme van theoretica's als Butler en Garber bezingt te veel de macht van de cognitie en kan de pijn niet wegconstrueren. Het geeft zich vaak te weinig rekenschap van de wetten die het dagelijks bestaan regeren en die gevoelig verschillen

van de regels der theorievorming. Mensen kunnen zich – zelfs in onze postmoderne wereld met alle technische mogelijkheden – niet voorbij sekse ophouden. Het signaleren van een subversief element in deze seksuele identiteiten wordt vaak te snel en veelal vanuit de studeerkamer gedaan. Dergelijke intellectuele geestdrift vertoont gelijkenis met het enthousiasme van progressieve academici dat in de jaren zestig ontstond voor de gekkenbeweging. Toen werden uiteenlopende vormen van waanzin, voorbijgaand aan de pijn van gekte en zonder veel mitsen en maren, geromantiseerd en als potentieel bevrijdend beschouwd.

Streven naar opheffing van de dualiteit is niet alleen onwenselijk, maar wellicht ook irreal. In de pogingen om de hiërarchie ervan te bestrijden, en in de ondubbelzinnige wijze waarop deze rangorde aan reëel bestaande mannen- en vrouwenlichamen wordt gekoppeld, wordt gepoogd de dualiteit zelf op te blazen.

De beoogde vrijheid schuilt veeleer in het oprekken van de betekenissen der bestaande categorieën. Door het denken binnen gender en queer studies, door de relativering van het bestaande en door de bestudering van de discourses die het bestaande stutten, zijn er de afgelopen decennia wel degelijk vernieuwde invullingen van mannelijkheid

en vrouwelijkheid gecreëerd. Ook door de strijd voor emancipatie van vrouwen, homo's en lesbo's zijn de categorieën mannelijk en vrouwelijk opgerekt. Vooral door de resultaten van de vrouwenbeweging kunnen vrouwen nu meer registers dan in het verleden bespelen. De categorie van de vrouwelijkheid is mijns inziens dan ook ruimer en daardoor kleurrijker dan die van de hedendaagse westerse mannelijkheid.

Het ongebreideld celebreren van veelvormigheid impliceert de ontkenning van de hiërarchieën binnen en tussen seksuele identiteiten. Al heeft het als deviant gemarkeerde in een cultuur per definitie enige ondermijnende kracht, we moeten oog hebben voor de bevestiging van de 'normale' heteroseksuele mannelijkheid en vrouwelijkheid middels het benoemen van categorieën die hiervan als een afwijking worden gezien. Ook op dit punt heeft het werk van Irigaray aan het begin van een nieuw millennium nog steeds zeggingskracht.

## Literatuur

- Bullough, V.L. (1975). Transsexualism in history. *Archives of sexual behavior*, 4, 561-569.
- Butler, J. (1990). *Gender trouble. Feminism and the subversion of identity*. London: Routledge.
- Butler, J. (1993). *Bodies that matter. On the discursive limits of sex*. London: Routledge.
- Dekker, R. & van de Pol, L. (1981). *Daar was laatst een meisje loos. Nederlandse vrouwen als matrozen en soldaten – een historisch onderzoek*. Baarn: Ambo.
- Dekker, R. & van de Pol, L. (1989). *Vrouwen in mannenkleden. De geschiedenis van een tegendraadse traditie. Europa 1500-1800*. Amsterdam: Wereldbibliotheek.
- Garber, M. (1992). *Vested interests. Cross-dressing and cultural anxiety*. London: Penguin books.
- Green, R. (1968). Mythological, historical and cross-cultural aspects of transsexualism. In R. Green & J. Money (Eds.), *Transsexualism and sex reassignment*. Baltimore: John Hopkins Press.
- Halsema, A. & van Lenning, A. (1995). Geconstrueerde lichamen. Over cyborgs, queerness en transseksuelen. *Tijdschrift voor Vrouwenstudies*, 16(4), 441-454.
- Halsema, A. (1997). Seksuele differentie als grens. Over de ethiek van Luce Irigaray. In J.J. Hermen (Ed.), *Het denken van de ander. Proeve van een vrouwelijke ideeëngeschiedenis* (pp. 287-301). Kampen: Kok Agora.
- Halsema, A. (1998). *Dialektiek van de seksuele differentie. De filosofie van Luce Irigaray*. Amsterdam: Boom.
- Irigaray, L. (1974). *Speculum de l'autre femme*. Parijs: Minituit.
- Irigaray, L. (1990). *Je, tu, nous: pour une culture de la différence*. Parijs: Bernard Grasset.
- Kuiper, A.J. (1991). *Transseksualiteit. Evaluatie van de geslachtsaanpassende behandeling*. Utrecht: Elinkwijk.
- Riviere, J., (1986). Womanliness as masquerade. In V. Burgin & J. Donald & C. Kaplan (Eds.), *Formations of Fantasy* (pp. 35-45). London: Methuen.
- McWhorter, L. (1994). Foucaults Herculine Barbin, de strategie van de verdubbelde deviantie. *Krisis*, 57, 10-25.
- Mak, G. (1997). *Mannelijke vrouwen. Over grenzen van seks in de negentiende eeuw*. Amsterdam/Meppel: Boom.
- Oakley, A. (1972). *Sex, gender and society*. London: Temple Smith.
- Oldenziel, R. (1994). E-mail bericht aan Shulamith Firestone. Machines van lucht en licht. In R. Braidotti (Ed.) *Poste Restante. Feministische berichten aan het postmoderne* (pp. 16-34). Kampen: Kok Agora.
- Orobio de Castro, I. (1993). *Made to order. Sex/gender in a transsexual perspective*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Pauly, I.B. (1965). Male psychosexual inversion. *Transsexualism: a review of 100 cases. Archives of General Psychiatry*, 13, 172-181.
- Smelik, A. (1993). Carrousel der seksen. In R. Braidotti (Ed.), *Een beeld van een vrouw* (pp. 19-50). Kampen: Kok Agora.
- Turkle, S. (1995). *Life on the screen. Identity in the age of the internet*. London: Phoenix.
- Weeks, J. (1995). *Invented moralities. Sexual values in an age of uncertainty*. New York: Columbia University Press.
- Wilson, E.A. (1998). Loving the computer. In H.J. Stam (Ed.), *The body and psychology* (pp. 71-94). London: Sage.
- Vennix, P. (1997). *Travestie in Nederland en Vlaanderen*. Delft: Eburon.
- Vennix, P. (1999). Transgenderisme. *Tijdschrift voor Seksuologie*, 23, 211-217.
- Verschoor, A. & Poortinga, J. (1990). *Een dubbel bestaan.*

*Travestieten en hun omgeving*. Amsterdam/Lisse: Swets & Zeitlinger.

Verweij, D. (1994). Een sekse is te weinig en twee is slechts een mogelijkheid? De onvermijdelijke valkuil van binaire opposities. *Krisis*, 57, 41-50.

## Noten

1. Volgens hen verwees sekse naar de onveranderlijke biologische verschillen tussen mannen en vrouwen. Deze verschillen werden op zichzelf door deze auteurs onbelangrijk gevonden. Gender verwees naar de maatschappelijke betekenissen die aan de futiele lichamelijke verschillen worden verbonden. Kleine (vaststaande) verschillen hebben dus grote (veranderbare) gevolgen, zo luidde het standpunt.
2. P. Curtis, *Mudding: Social phenomena in text-based virtual realities*, <ftp://parftp.xerox.com/pubMOO/papers/DIAC92> aangehaald door Turkle.
3. Zie ook Mak hierover.

## Beeldmateriaal

M. Garber, *Vested interests: cross-dressing and cultural anxiety*, (Penguin Books) London, p. 1992.